

Оксана КІСЬ

ГОЛОДОМОР 1932-33 РОКІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЖІНОЧОГО ДОСВІДУ

**Oksana KIS. On Famine Catastrophe of 1932-1933
Through a Prism of Feminine Experience.**

За різними фаховими оцінками, втрати українського населення за роки голоду 1932-33 рр. становили від 3,5 до 10 млн. осіб¹. Провідний український історик-дослідник Голодомору С.Кульчицький зазначає, що аналіз звітності органів ЗАГС дозволяє скласти загальне уявлення про масштаби втрат населення, включно з ненародженими, за 1932-33 рр. – тоді вони сягнули 5 млн. осіб, з яких частка українців – 81,3%. Однак точність та повнота реєстрації смертей у сільській місцевості, на думку вченого, доволі неповна – вона навряд чи перевищувала 50% випадків². Канадський дослідник В.Гришко стверджує, що навіть за найбільш обережними оцінками, заснованими на аналізі радянської статистики, жертви голоду в УРСР становлять 7,5 млн. українців, з яких 4,8 млн. вмерли від голодування протягом одного року 1932-33, а решта – це втрата природного приросту населення за цей період. Загальні втрати українців протягом цього часу по всій території СРСР, за оцінками цього вченого, становлять не менше, ніж 8,1 млн. осіб³.

Інший історик С.Максудов вибудовує свої розрахунки демографічних втрат українців протягом усього періоду репресій (від 1927 до 1938) на аналізі та зіставленні даних двох переписів населення. За його розрахунками, природна смер-

тність населення за 12 років мала б становити 3,6 млн. осіб, але згідно з переписами, фактично населення зменшилося на 6,3 млн. осіб, тож різниця – 2,5 млн. – це і є прямі втрати населення через голод, депортації та репресії. Крім того, при нормальних масштабах народжуваності, за ці роки мало б народитися 12 млн. дітей, однак у переписі 1939 р. фігурує лише 8 млн. дітей віком до 12 років, тобто в ці роки майже 4 млн. дітей загинуло. При звичайній смертності дітей протягом цього періоду могло загинути лише 2 млн. дітей, тож інші 2 млн. – це прямі демографічні втрати (за рахунок померлих та ненароджених)⁴.

Катастрофічні для генофонду та повноцінного самовідтворення нації демографічні втрати, яких зазнали українці внаслідок Голодомору, цілком зіставні за масштабами та руйнівною силою із психологічною травмою, якої завдав досвід відчаю масової голодної смерті, мимовільної втрати людяності, принизливого животіння на грані загибелі та прагнення вижити за будь-яку ціну колективній свідомості цілої української нації. Гендерні аспекти колективної травми, якої зазнали українці під час Голодомору, та її відображення у колективній пам'яті українського жіноцтва є предметом цього дослідження. Джерельною базою дослідження стали усні та письмові спогади жінок-очевидців про Голодомор і тих подій, що були опубліковані в Україні протягом 1991-2008 рр. Аналізу підлягали лише наративи тих, хто народився до 1930 р. включно та міг хоч якоюсь мірою зберегти у пам'яті та вербалізувати особистий досвід переживання трагедії⁵.

Гендерні аспекти у дослідженнях Голодомору

Ідея зосередитися на дослідженні особливостей саме жіночого досвіду та специфіки жіночого біографічного наративу виникла не випадково. Першим і головним аргументом стало цілковите домінування власне жіночих спогадів у загальному масиві опублікованих джерел особистого походження про Голодомор. Огляд цілої низки видань загальнонаціонального, регіонального

¹Романів О. Голодомор 1932-22 рр. – геноцид України // Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / За ред. Р.Кирчіва, О.Романіва. – Львів: НТШ, 2005. – С. 36.

²Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків мовою документів. – К.: Наук. Думка, 1990. – С. 78.

³Grishko W. The Ukrainian Holocaust 1933. – Toronto, 1983. – P. 107, 114.

⁴Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927-38 рр. // Голод в Україні 1932-1933: Вибрані статті / Упоряд. Н.Дюк. – Луцьк: Терен, 2006. – С. 28.

⁵Розповіді нащадків тих, хто вижив під час великого голоду, до уваги не бралися, хоча вони, без сумніву, містять значний дослідницький потенціал з точки зору аналізу міжпоколінної трансляції та тривання колективної травми.

та місцевого масштабу повністю підтвердив цей факт: у двадцяти двох проаналізованих збірниках спогадів про Голодомор⁶ містилося загалом 2918 нарративів⁷, з яких 2129 (73%) становили жіночі та 789 (23%) відповідно чоловічі спогади. Таким чином, у розпорядженні істориків є матеріал, який засадничо гендерно забарвлений, тож ігнорувати цей факт не можна.

Інші, не менш вагомні аргументи на користь особливої уваги саме до жіночого досвіду Голодомору, дає аналіз статистики репресій проти селян, які протидіяли примусовій колективізації протягом 1929-31 рр. Тоді селянський спротив примусовій колективізації набув активних, в тому числі масових збройних форм. Американський історик Лінн Віола підрахував, що у січні-березні 1930 р. кількість масових селянських виступів досягла 3190 випадків, а участь у них брали близько 950620 селян. За весь 1930 р.

⁶Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик.- Т. 1-6.- К., 2005-2008; Великий голод в Україні 1932-1933 рр.: у 4-х т.- Т. 1-3. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс.- К., 2008; Пам'ять народу неубієнна: свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упор. Т.П.Демченко.- Чернігів, 2007; Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упор. Т.П.Демченко, Л.О.Легецька.- Чернігів, 2003; Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Бахмацький р-н: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упор. Т.М.Стрижун.- Чернігів, 2003; Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Новгород-Сіверський район: (Свідчення про голод 1932-1933 на Чернігівщині) / Ред. С.Біла.- Чернігів, 2004; Голодомор на Житомирщині 1930-1934 рр. Документи і спогади.- Житомир, 1993; Святиня і голодомор: Докум. і мат. з наукового архіву Шевченківського нац. заповідника: Свідчення очевидців про роки Голодомору в Україні 1932-1933 рр... / Упоряд. О.В.Білокінь.- Канів, 2003; Ми пам'ятаємо... Світ визнає: спогади очевидців голодомору 1932-1933 р.- Рівне, 2008; Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського району: спогади та свідчення очевидців, мартиролог Голодомору / Ред. О.Ю.Касаткіна.- Козятин, 2009; Кагарлицьчина пам'ятає: свідчення очевидців, розповіді та спогади... / Ред. В.Владиміров.- Біла Церква, 2008; Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьщині / Упоряд. С.К.Шур.- Вінниця, 2008; Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців.- Т. 1 / Упор. І.Магрицька.- Луганськ, 2008; Борисенко В.К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933 рр.- К., 2007; Українці про голод 1932-1933. Фольклорні записи В.Сокола.- Львів, 2003.

⁷Враховано лише тих оповідачів, які народилися до 1930 р. включно.

ДПУ зафіксувало 4098 виступів. Середня кількість учасників одного селянського виступу становила 298 осіб⁸.

Придушуючи опір селянства, влада вдалася до масових репресій. В.Даниленко підрахував, що "протягом 1928 – травня 1931 органами ДПУ було арештовано 49754 куркулів. Точних даних про те, скільки з них було розстріляно чи загинуло в концтаборах, нема, проте відомо, що в 1930 за рішенням "трійок" та "особливих нарад" було розстріляно 1033 особи, засуджено до таборів 4858, вислано 8430. Лише за січень-травень 1931 р. розстріляно 328, кинуто в концтабори 1083, вислано 3320 селян"⁹.

Статистику виселень українських селян в межах заходів з "розкуркулення" докладно проаналізував В.Васильєв. Учений підрахував, що протягом січня-травня 1930 р. з території України було виселено 20761 селянську сім'ю загальною кількістю 98743 особи, а також 32 сім'ї і 14894 чоловік одинаків "особливого призначення". Загалом до 10 травня 1930 р., за неповними даними, на території України було розкуркулено 61887 селянських сімей¹⁰.

На жаль, дослідники не вважали за потрібне представити наведені вище дані у гендерному розрізі, із зазначенням частки чоловіків та жінок серед учасників селянських виступів проти примусової колективізації та серед репресованих під час придушення селянського опору. Однак, зважаючи на загалом патріархальний уклад селянського життя, де саме чоловік-батько вважався головою сім'ї та господарем основного майна (землі, худоби, хати тощо), виконуючи представницькі функції від імені цілої сім'ї у громаді, можемо цілком обґрунтовано припустити, що саме чоловіки становили основну масу бунтівників, які чинили відкритий спротив силовому усупільненню майна, так і тих, хто від імені цілої родини відмовлявся від вступу у колгоспи. Відтак саме

⁸Lynn Viola. Peasants Rebels under Stalin's Collectivization and the Culture of Peasants Resistance.- New-York, 1996.- P. 139-140.

⁹Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921-23, 1932-33, 1946-47 рр. в Україні // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення.- К., 2003.- С. 76-77.

¹⁰Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство // Васильєв В., Лінн Віола. Колективізація та селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930).- Вінниця: Логос, 1997.- С. 90.

чоловіки мали б становити й абсолютну більшість покараних владою.

Припущення про те, що репресії влади були спрямовані головню проти чоловіків, голів родин, знаходить своє підтвердження у спогадах про колективізацію та голодомор, у яких часто згадується про арешт батька за відмову вступу до колгоспу чи під час “розкуркулення”, його подальше засудження до ув’язнення, заслання чи розстрілу¹¹.

“Після арешту вітчима у нас зразу же все забрали... Пам’ятаю, як мати нас дітей вела по снігу до моєї бабусі... Не витримала всього цього мати, простудилась і померла”¹²; “Арештували тата, дали 2 роки... Вони сиділи, а потім втікли... Нас було восьмеро дітей, ми тоді на печі сиділи голі... Раз хотіли нас з хати викинути... Маму терзали, питали, куда подівся чоловік-бандит, кричали...”; “Мого дядька розстріляли... В дядька п’ятеро дітей... вигнали з хати, з дітьми, з у сім, хату поваляли, сарай, усе...”; “Батька забрали в тюрму і братіка старшого забрали. Вивезли серед поля викинули нас – що хотіть, то й робіть. Вкопали землянку і там поселялись...”¹³.

“А нас було у матері п’ять душ, а голод... А батька не було вже, ми без батька остались... Нашого батька посадили в тюрму, і він не вернувся, десь погіб з голоду”; “Тьотку вигнали з дітьми, з п’ятьма дітьми вигнали з хати... І дядька посадили... а тьотка осталася з дітьми... І они всі з голоду померли в 33-му”; “Забрали сільгоспреманент, а з хлівів усю живність... Двір залишився пустим... А батька ще й заарештували за те, що він куркуль, і відправили в тюрму. Ми з мамою залишились одні, а нас в неї було аж п’ятеро... Потім нас вигнали з хати...”; “Батько не знаю де подівся, а мати залишилася з трьома дітками...”¹⁴.

Часто у спогадах також згадують про батька,

¹¹Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну: спогади та свідчення очевидців, мартиролог Голодомору / Ред. О.Ю.Касаткіна.– Козятин: Консоль, 2009.– С. 146.

¹²Голодомор на Житомирщині 1930-1934 рр. Документи і спогади.– Житомир: Житомирський вісник, 1993.– С. 68-69.

¹³Борисенко В.К. Свіча пам’яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933 рр.– С. 78, 135, 196.

¹⁴Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганищині: свідчення очевидців.– Т.– С. 383, 95, 397, 155; подібно також: С. 93, 149, 156, 259.

який помер чи то задовго до Голодомору чи на самому початку голодування (внаслідок стресу після розкуркулення, хронічної хвороби, чи від поранень часів Першої світової війни)¹⁵. При цьому спогадів про арешт матері вкрай мало: вони здебільшого стосуються покарання жінок примусовою безоплатною працею в межах того ж регіону за порівняно незначні провини (як правило, крадіжку чи приховування продуктів харчування, порушення режиму пересування, і т. ін.).

При загрозі жорстоких репресій (арешту, розстрілу), альтернативний сценарій, як свідчать спогади, передбачав таємну втечу батька від потенційного переслідування (виїзд у місто, в інший регіон), тоді як його сім’я (жінка і діти), як правило, протягом тривалого часу залишалась на попередньому місці. У такому випадку чоловік знаходив роботу в іншому населеному пункті (часто – на шахтах Донбасу, у промисловості, на будівництві чи на транспорті). Втікач або підтримував свою родину, періодично передаючи їм продукти та /або кошти, або ж, облаштувавшись на новому місці, згодом забирав дружину та (не завжди) дітей до себе. Траплялися й випадки, коли після втечі батька контакти з ним переривалися на тривалий час або й назавжди.

Таким чином стає очевидно, що жінки та чоловіки – особливо з порівняно заможних та “розкуркулених” родин – часто мали суттєво відмінний досвід у роки Голодомору. Більше того, саме на жінку-матір у той період часто лягав увесь тягар турботи про дітей (кількість яких часом перевищувала десятку), а також стариків. У спогадах тих, хто досвічив Голодомор дитиною, по-стать матері є центральною і значущою, тоді як згадки про батька вкрай рідко бувають такими виразними, його фігура частіше перебуває на периферії розповіді. Фактично за умови відсутності батька життя цілої родини значною мірою залежало від жінки¹⁶, то жіночі стратегії виживання в умовах тотального голоду, повсякденні практики та моделі поведінки жінок в таких екстремальних обставинах становлять винятковий дослідницький інтерес.

Ще одним аргументом на користь необхідності

¹⁵Там само.– С. 34, 215.

¹⁶Важлива, часто вирішальна, роль старших дітей-підлітків у виживанні цілих родин потребує окремого дослідження.

вивчення жіночого досвіду в роки великого голоду є особлива витривалість жіночого організму в умовах нестачі їжі, на яку вказують деякі антропологи та фізіологи. Дослідження голоду у різних культурно-історичних контекстах (зокрема, у XIX ст. в Ірландії та Індії, у XX ст. в Бенгалі тощо) показали, що дорослі жінки є більш стійкими до голоду, аніж чоловіки. Їхня здатність краще витримувати тривале голодування, на думку свідків та дослідників, є однією з причин відносно меншої смертності серед жінок¹⁷. Водночас антропологи відзначають, що у багатьох культурах в ситуації кризи харчові пріоритети сім'ї, як правило, є на стороні чоловіків: вони отримують кращу їжу й у більшій кількості, аніж жінки¹⁸. У деяких спогадах про Голодомор в Україні також спливають подібні практики:

“Чоловік був теля, заробить картоплі чи круп, з яких жінка зварить, наприклад, суп. То йому – картопля, а дітям і жінці – водичка. Тоді не було милості ні до дітей, ні до жінки”¹⁹; “Я цю вже зелень приготувала. “Ой чого ти мені менше дала?” казав батько. В мене ж батько робив, і брат тоже вже ж робочий. Треба ж було з цього всього зелень батьку дати, він же робив день і ніч”²⁰.

Медики та біологи вважають, що з точки зору фізіології, жіночий організм менш вразливий до обмеження харчового раціону, оскільки жіноче тіло менше за чоловіче і через це потребує менше енергії та поживних речовин, обмін речовин у ньому також повільніший, а частка жиркових відкладень зазвичай вища, що зумовлює його більшу витривалість в умовах нестачі їжі²¹. Галина Новохатська (1918 р. н.) з Київщини у своїх спо-

гадах про голодомор розмірковувала про причини більшої смертності чоловіків так:

“Ходили в колгоспи, варили куліш пшоняний, ну що там дадуть? Мені ж, наприклад, 15 год, у мене ж організм кріпший ще – черпачок дадуть того у мисочку. А мущина виїв – що йому той черпачок? Умирають люди”²².

Статистичні дані, що їх наводять дослідники (історики та демографи) стосовно втрат українського населення у роки голодомору, не є розділені за статтю і віком, тож ми не можемо отримати фактичне підтвердження гіпотези щодо гендерних відмінностей у смертності внаслідок голоду в Україні. Крім того, слід мати на увазі, що доступні історикам дані не завжди віддзеркалюють реальний стан справ, адже облік померлих в умовах масових смертей та неконтрольованих міграцій голодуючих був незадовільний. Водночас у спогадах очевидців Голодомору зустрічаються вказівки на те, що важкі наслідки тривалого голодування (так звані “безбілкові набряки”, супутні хвороби виснаження, психічні розлади тощо) проявлялися на жінках не так швидко або меншою мірою, аніж на чоловіках.

“Падають з голоду, і головне, що мужики”, “Мужики, мужики такі здорові падали та вмирали”²³.

Очевидно, немає підстав проводити пряму кореляцію поміж витривалістю жіночого організму до голоду та домінуванням жінок серед респондентів сучасних усноїсторичних проєктів з дослідження Голодомору. Додатковим фактором, що впливає на кількісну гендерну асиметрію спогадів про великий голод є різниця середньої тривалості життя жінок та чоловіків в Україні: для жінок очікувана тривалість життя становить 73,8 років, а для чоловіків – відповідно 62,3 років²⁴. Таким чином, серед ще живих свідків Голодомору природним чином переважають жінки, що необхідно враховувати дослідникам при вивченні відповідної проблематики із залученням методів усної історії як на етапі дизайну проєктів (обрання теми та визначення дослідницьких завдань, розробки запитальників та обрання методики інтерв'юван-

¹⁷Kelleber Margaret. Woman as Famine Victim: The Figure of Woman in Irish Famine Narratives // Gender and Catastrophe. Ed. by Ronit Lentin.– London; New-York: Zed Books, 1997.– P. 242; Fitzpatrick David. Women and the Great Famine // Separate Spheres? Gender and Nineteen-Century Ireland. Ed. by Margaret Kaheller and James H. Murphy.– Dublin: Irish Academic Press, 1997.– P. 52.

¹⁸Dreze Jean, Sen Amartya. Hunger and Public Action // WIDER Studies in development economics.– Oxford: Clarendon, 1989.– P. 55.

¹⁹Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну: спогади та свідчення очевидців...– С. 182.

²⁰Борисенко В.К. Свіча пам'яті...– С. 146.

²¹Rivers J.P.W. The nutritional biology of famine // Famine / Ed. by G.Harrison. Oxford: Oxford University Press, 1988.– P. 91.

²²Борисенко В.К. Свіча пам'яті...– С. 124.

²³Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 35, 376.

²⁴Лібанова Е. Гендерна диференціація смертності населення України // Гендерні перетворення в Україні / За ред. М.Скорик.– К.: ПРООН, 2007.– С. 119.

ня тощо), так і під час аналізу емпіричних матеріалів, у яких неминуче спливатиме гендерно-специфічні досвід, погляди та оцінки.

Використовуючи опубліковані нині спогади жінок, які пережили Голодомор, та деякі інші історичні документи, спробуємо проаналізувати окремі аспекти саме жіночого досвіду – такого, що зумовлений власне гендерними особливостями тогочасних жіночих соціальних ролей та гендерно-забарвлених повсякденних практик.

Жінки по різні боки “барикад”: досвід спротиву

Хоча головну роль у примусовій колективізації та у протидії їй відігравали чоловіки (які переважали серед представників влади і силових структур – з одного боку, та як голови родин – з іншого), жінки також були прямо чи опосередковано причетні до цього протистояння. Можна умовно виділити три групи жінок: (а) “активістки” – учасниці насильницьких дій з розкуркулення, (б) “жертви” – селянки з примусово розкуркулених родин, та (в) “свідки” – жінки, що не були особисто залучені до участі в заходах з розкуркулення, ані безпосередньо не постраждали від них та їхніх наслідків, однак живучи у регіоні, ураженому Голодомором, мали можливість безпосередньо спостерігати відповідні події та були очевидцями багатьох фактів. Фактично доступний нині масив спогадів належить лише представницям двох останніх груп, тоді як особистих свідчень “активісток”, записаних у форматі усної історії, із зрозумілих причин, віднайти навряд чи вдасться.

У спогадах “жертв” знаходимо непоодинокі згадки про те, що серед “активістів”, які здійснювали розкуркулення, жінки траплялися не так вже й рідко та найчастіше були знайомими чи навіть сусідами своїх жертв. При цьому вони жодною мірою не проявляли ані жалю, ані поблажливості до родин, чие майно, житло і харчі “реквізували”. Більше того, “активістки”, з огляду на свій власний гендерний досвід, мали добре уявлення про те, де і як господиня може приховати їжу чи речі, часом виявляли особливу кмітливість та ретельність у пошуках щонайменших продуктових запасів чи інших цінностей.

“Наша сусідка... активістка. А батько ото качани поза стріхою отам позастромлював, а она

полізла на горище, повитягала ті качани та скидала, щоб забрати. А мати просе: “Софіє, сусідко! Та у нас же діти, они ж помруть!” – “Хай здихають”; “Кума Дунька тоже в активі була. Заробила я колись на затірку муки, а вона прийшла й забрала”; “Ось ідуть... активісти-баби, на них нові валяночки, кожушки... Не описать, що робилось над людьми! Свої становились хамами”; “Коли Никифора Онищенко виселяли як куркуля... йогодружина дуже плакала на возі, а Манька Ряба ще зняла з неї чоботи. На таке тяжко було дивитися, не то що пережити”; “Так Манька вирвала серги прямо з вух у Харитини Погребенко, зняла чоботи з розкуркуленого Скрипника”²⁵; “Цю кампанію очолювала наша односельчанка, звали її по вуличному Ряба Ярина”²⁶.

З наведених спогадів стає зрозуміло, що, штучно розпалюючи “класову ворожнечу”, радянська влада фактично руйнувала традиційні соціальні структури та нівелювала відповідні соціальні відносини (сусіди, куми, свати тощо), які досі регулювали стосунки у селянській громаді та покликані були підтримувати стабільність спільноти (за рахунок дії усталених практик взаємодопомоги).

З іншого боку, далеко не всі жінки, господарства яких ставали пасивними “жертвами”: вони не лише чинили прихований спротив такому насильству (переховуючи в різний спосіб харчі та майно), але часом відкрито протидіяли “активістам”.

“Знов прийшли нападники-заготівельники... щоб додати нас остаточно. Мама завзято боролася, захищаючи наші продовольчі запаси. Її били носками, крутили руки, а вона виривалася і закидала їх камінням та черепицею... Хоч і сама вся була в синцях і саднах, тіло покручене, волосся повириване, але ж “заготівельників” мама прогнала... Судили її. Бій виграла мама, а суд – вони. На примусові роботи послали її на півроку в колгосп...”²⁷; (Дніпропетровщина); “У

²⁵Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 164, 230, 242, 337, 346, а також С. 217, 270.

²⁶Голодомор на Житомирщині 1930-1934 рр. Документи і спогади...– С. 68; Борисенко В.К. Свіча пам’яті...– С. 100, 117.

²⁷Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик.– Т. 6.– Вид. Дім “Києво-

мене мати така бойовенька жінка. Да як лаялась, каже: “Жидюга ти поганій, щоб тебе короостою обсіяло!... Чого ти лазиш по коморах?!”²⁸; “Залишилась одна баба стара, сліпа. Явились ці активісти.... і кажуть: “Виводьте корову!” Ця жінка, що не бачила ніколи білого світу, пішла в сарай, оправились у фартух, набрали, підійшла до них і давай їх обкидати кізяками!. Ці комісари – од двору, травною обтираються і пішли... А баби слідом, раді, що Маня провчила комісарів”²⁹.

Хоча жіночий опір мав переважно ситуативний характер та зводився до відчайдушної індивідуальної оборони власного майна, відомі також випадки так званих “жіночих бунтів”, коли жінки об’єднувались і гуртом відстоювали свої інтереси – чи то захищали від експропріації посівний матеріал, чи то страйкували проти примусової безоплатної праці на колгоспному полі³⁰.

Архівні документи також засвідчують, що жінки чинили опір тотальним реквізиціям особистого майна. Так на Київщині селянка під час вилучення майна ображала активістів лайкою, потім з’явилася до дому до їхнього провідника та погрозувала помстою, а згодом вночі підпалаила йому клуню зі збіжжям, за що була засуджена на 2 роки та оштрафована на 1500 крб.³¹ На Вінниччині жінка у відчаї вчинила озброєний опір бригаді: щоб не допустити проведення обшуку, вона схопила сокиру та вдарила нею члена бригади, розсікла на ньому плаща, за що була засуджена на 2 роки ув’язнення і 100 крб. штрафу³².

Окрім відкритої (хоч часто й безуспішної) протидії вилученню майна, жінки подекуди вдавалися також і до спроб оскаржити вчинене беззаконня та повернути втрачене. Зі спогадів очевидців та з архівних документів видно, що деякі скарги та звернення селянок до вищих інституцій влади мали позитивні наслідки³³. Оpubліковані спогади засвідчують, що не стільки вік чи інші соціальні характеристики певної жінки (а турботи про повернення сімейного майна брали на себе і молоді

дівчата, і жінки похилого віку), скільки її наполегливість у відстоюванні своїх прав була головною запорукою успіху:

“Моя зведена сестра два місяці ходила в райком, і добилася того, щоб нам повернули хату і все майно”³⁴; “Скільки вона (бабуся) виїздила і виходила в район, поки витребувала назад хату!”³⁵.

Очевидно, звернення до місцевих органів влади далеко не завжди були результативними, тож деякі жінки наважувалися звертатися безпосередньо до найвищих республіканських інстанцій. У своєму листі до Луганської філії Асоціації дослідників голодоморів в Україні Клавдія Седінкіна згадує:

“Від голоду того страшного року нас врятувала мама. Вона не вмiла читати та писати, але була мудрою людиною, яка самотужки підняла нас дев’ятьох дітей. Річ у тому, що крім нас, розкуркулили ще Руденків... Він з’їздив до столиці, і йому все повернули... І наша мама так зробила. Вона змогла зустрітися з самим Петровським і отримала документ із вимогою до нашої місцевої влади повернути хату і всі речі... Правда, нам не повернули нічого... зате сільрада нас більше не чіпала...”³⁶. Серед документів того часу знаходимо також численні листи-звернення простих селянок, адресовані Г.І.Петровському, де описані несправедливість та насильство, яких вони та їхні родини зазнали під час реквізицій майна, та містяться прохання про його повернення. Патерналістський дискурс у стосунках населення і органів влади добре простежується в одному з таких листів: до очільника ЦК КП(б)У Г.Петровського жінка звертається не лише як до представника вищої влади, але як до сильного батька, якому належить захищати від несправедливості і сваволі простих людей:

“Я змушена звернутися до вас, як до рідного батька, вищого властителя нашої матері-України... Зі сльозами на очах прохаю вас, батько нашої України, захисти нас, нещастям і горем убитих, зняти наше господарство з твердого завдання та повернути нам хоч хату, щоб

Могиланська академія”, 2008.– С. 69.

²⁸Борисенко В.К. Свіча пам’яті...– С. 134.

²⁹Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 242.

³⁰Там само. – С. 60, 272.

³¹Колективізація і голод на Україні 1929-1933: Збірник документів і матеріалів.– К., 1993.– С. 433-434.

³²Там само.– С. 518-519.

³³Там само.– С. 511.

³⁴Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив.– С. 128.

³⁵Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну...– С. 127.

³⁶Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині...– С. 281.

ми не спотикалися по вулицях голодні і обездолені, чотири душі дівчат та я... бідна з дітьми не маю де голови приклонити..."³⁷.

Позбавлені засобів до існування та поставлені на край виживання, жінки далеко не завжди впадали у відчай та смиренно приймали таку долю. Доступні документи та спогади очевидців засвідчують активну позицію та рішучість багатьох жінок в обстоюванні власних прав, хоча у нерівному протистоянні зі злочинною владою небагатьом вдалося досягти в цьому успіху.

Жіночі стратегії виживання

Жіноче майно як ресурс

Одним з найбільш частих сюжетів в спогадах про стратегії виживання у часи Голодомору є згадки про обмін жіночого одягу та коштовностей на їжу. Колись заможні родини при розкуркуленні насамперед втрачали головні засоби до існування – сільськогосподарський реманент, худобу та навіть житло. Хоча найчастіше бригади "активістів" відбирали також всі інші речі (одяг, постіль, посуд тощо), інколи господарям вдавалося приховати найцінніше, що ним виявлялися жіночі прикраси та коштовності, добротний та дорогий жіночий одяг і т. п. Саме вони ставали запорукою виживання родини. Уцілілі у ті роки раз-по-раз засвідчують, що їхнє життя було врятоване саме завдяки продуктам, отриманим в обмін на оті материнські хустки, спідниці, вишивані рушники, інший одяг, які віддавали за безцінь, тобто за безцінні у той час хліб, борошно, крупи, овочі³⁸.

"Під час голоду моя мати здала серезки і каблучку в обмін на муку"³⁹; "Ото ж у баби наряду багато було... – шарахвани, юпки, платки. Так ото ходили мінять... Гожий наряд у бабушки був, і висівки приносили, і з пинона лупу приносили... і буряки привозили, і коржі міняли..."; "Було тряпки носила мати мінять: опки і кофти, і все. Бурячок виміняли чи якусь зернину"; "У матері були оце такі гроші на шії. Возьме ті гроші батько, принесе муки, отаку головку сахарю. І то ми тим жили, і вижили"; "Рушники,

сорочки бабські повишивані, гарні, з квітками – і ходимо міняємо – те хлібину дасть, хто двоє яєць дасть..."; "Мама міняла – брала юпки. Тоді ж юпки були в сім пілок, хароші юпки були, і сорочки, і підшальники, і платки (тепер таких платків немає – шерстяні були). Кой-які люди багатіші – мати в їх міняла. Принесе додому нам – буряк принесе, качан принесе, картошину"; "І наша мама ходили у Вороніж – міняли рушники, сорочки, шарахвани, а відтіля буряки привозили, картошку, зерно там чи муку – хто як давав. І ті вижили, що ходили міняти"; "І у мамі було багатство – і барахла було багато: подушки пухові були, і все. Понесуть було кашемирову парочку кому-небудь, а їм за це дадуть або півлітру молока, або отаку пампушку дадуть. Вони принесуть та ото на трьох розділим, та й ото з'їмо та й усе"; "моя мама брала своє придане – полотно, льняні вишиті рушники, наволочки – і міняла все це на макуху, пиноно. Приходила додому і варила "бурду"... Для нас це було найсмачніше"⁴⁰.

Характерно, що у жодній розповіді нема виявів жалю за тими дорогими речами, що їх в умовах скрути було втрачено при разюче нерівноцінному обміні. Натомість чи кожен такий спогад про виміняну за жіночий одяг та коштовності їжу супроводжується коментарем про те, що саме завдяки отриманій в такий спосіб мізерній поживі чиєсь комусь таки вдалося вижити, тож реальна ціна обміну була людське життя.

Жіноча взаємодопомога

Однією з моральних засад українства є співчуття та турбота про ближнього. Однак дотримання цього принципу перед щоденною загрозою смерті виявляється доволі проблематичним. З одного боку, маємо безліч зворушливих свідчень про безкорисливу допомогу і підтримку від рідних, сусідів, далеких знайомих або й просто сторонніх чужих людей, завдяки якій власне й вдалося вижити.

"Біля нас жили там два хлопці, батьки їхні померли, і мама їм давала тоже, они всігди приходили до нас..."; "Опухла я зовсім, очима нічого не видно... Прийшла сусідка – злякалася. Принесла

³⁷Колективізація і голод на Україні 1929-1933...– С. 413-414.

³⁸Борисенко В.К. Свіча пам'яті...– С. 199, 200.

³⁹Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Новгород-Сіверський р-н: (Свідчення про голод 1932-1933 на Чернігівщині) / Ред. С.Біла.– Чернігів: Чернігівські обереги, 2004.– С. 9, 11.

⁴⁰Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 73-74; 131; 165, 168, 188, 238, 376, 356.

з дому маленьку тарілочку пшонця, грамів 200, і муки стільки ж. Сказала, що треба зварити, але їсти потрошку... Потім я ще ходила до школи – учитель мене жалів і підготовував”; “У тітки Ольги залишилася донька Надька, моя мама забрала її до нас у сім’ю, їй було три роки”; “Вона була добра жінка. Крадькома від чоловіка вона багатьом людам давала зерно, а дітям хліб”; “Мама і я ще живі були тому, що нас піддержувала мамина сестра з чоловіком... Зустрілася нам добра бабуся, нас запросила до себе, були в неї днів зо два...”; “оце в моєї мами сестра ж із голоду вмирає, так мама возьме то буряк, то глечик молока, й однесе їй”⁴¹.

Характерно, що у спогадах про акти милосердя, співчуття і допомоги найчастіше фігурують саме жінки, які нерідко ділилися останнім, намагаючись врятувати життя іншої – нерідко чужої – людини.

“Моїй сестрі було десь 5 років, ну вона: “Мамо, їсти, мамо, їсти”, а їсти нема чого, то вона стане під дверима і гуде. А тут прийшла якась жінка, яка кажуть, прохачка, ну видно – ще хуже, може в неї вдома нічого не було. То я пам’ятаю, мама насипала їй борщу, вона сіла там надворі і їсть. Таким чином ділилися, як у кого що було...”; “Моя тьотя, мамина сестра, вона вдова. Було в неї четверо дітей, то деколи вона приходила до нас. Що там можна було – те вділили...”⁴²; “Сусіди якраз через одну хату, так не було корови, і дітей багато. Ми їм давали молоко...”⁴³; “А оце нищі – кожен день душі 20 приходе. Так я ото достану мисочку яблук з горіща, і їм по тройку – по четверо даю отак. І одну душу не виражала, щоб нічого не дала. Або буряка кусочок дам, або як картошинка є зварена, так дам...”⁴⁴.

Показовим у сенсі гендерної динаміки та вияву жіночої солідарності є випадок, про який розповіла Тетяна Бабич (1919 р.н.) з Чернігівщини:

“Пам’ятаю, ходила сім’я – мати з трьома диточками, найменшій дівчинці років 3 не більше... Вони стали стукати у вікна, бажаючи дати поїсти. Ми з сестрою попросили матір віддати їм

нашу вечерю. Мати подивилась на нас з таким сумом в очах та й сказала: “А що ж ви самі будете їсти, дітоки?” – “Ми не хочемо, ми не голодні”. Мати дала їм кусень перепічки та трохи молока. Ніколи не забуду, як дівчинка обняла нашу матір і сказала: “Тіточко, дайте я вас хоч в руку поцілую”. Моя мама, царство їй небесне, говорила, що до самої смерті не забуде ті слова і той не по-дитячому дорослий погляд”⁴⁵.

Поняття комунікативної пам’яті, запропоноване Яном Ассманом, може виявитися особливо продуктивним у дослідженнях досвіду Голодомору. “Концепт комунікативної пам’яті охоплює ту частину колективної пам’яті, яка ґрунтується винятково на щоденному спілкуванні (...) Індивідуальна пам’ять проявляється у спілкуванні з іншими, і оті інші – це не просто якісь люди, а групи, які усвідомлюють свою єдність та особливість завдяки спільному образу їхнього минулого (...) від родини, сусідів, співробітників і аж до цілих націй”⁴⁶. Така пам’ять, що функціонує на рівні неформальних повсякденних взаємодій, найменше зазнає впливу домінантних політичних дискурсів. Переповідання історій є невід’ємною частиною спілкування близьких друзів, родичів та сусідів, яким довіряєш. Саме в такому середовищі у радянський час формувалися та зберігалися історичні контр-наративи (політичні, релігійні, етнічні та ін.), що віддзеркалювали опозиційні дискурси тоталітарного суспільства. Замовчувані в межах офіційної історії події, явища та факти зберігалися у колективній пам’яті значною мірою завдяки таким неформальним інститутам “комунікативної пам’яті”. Якщо ж зважити на те, хто саме підтримував такі неформальні комунікативні мережі, стає очевидною виняткова роль жінок у цих практиках. Справді, репертуар звичних жіночих розмов включає значну частку особистих історій, у яких віддзеркалені різні події, ситуації, випадки та досвід інших осіб. Завдяки особистому (часто приватному, а не політично-забарвленому) характеру таких історій вони вірогідно зазнали меншого витіснення з пам’яті і нині можуть допомогти у реконструюванні повнішої та адекватнішої картини переживання Голодомору.

⁴¹Там само.– С. 83, 291, 355, 358, 430.

⁴²Борисенко В.К. Свіча пам’яті...– С. 107, 119; а також: 80-81.

⁴³Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 229.

⁴⁴Там само.– С. 174.

⁴⁵Пам’ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Новгород-Сіверський р-н...– С. 21.

⁴⁶Assmann Jan, John Czaplicka. Collective Memory and Cultural Identity // New German Critique. Special Issue “Cultural History / Cultural Studies”. № 65.– 1995.– Р. 127.

В опублікованих нині тисячах жіночих спогадів та свідчень віднаходимо безліч включених розповідей про долі тих, хто вже не може самостійно розповісти. Оповідачки часто покликаються на досвід інших, зазначаючи, в який саме спосіб здобута ця інформація та вказуючи на рівень її надійності. Поруч із згадками про поширені чутки та неперевірені повідомлення оповідачки пропонують розповіді про конкретні біографічні випадки, що сталися з відомими їм особами, докладно описуючи (часто цитуючи у формі прямої мови) розповіді, почуті ними особисто від тих чи інших людей.

“Моя сестра кожного вечора зі сльозами на очах розповідала, що люди лежали на городах, на горищах, у хатах, хлівах, у садках, просто на вулиці... Десять днів моя сестра Марфа з напарником Шелестом Г.М. і ще двома підлітками збирали і возили в загальну яму померлих. Порахували, що зібрали вони 47 чоловік...”; “Баба Івга розказувала: одна вмерла, фарвочку (сорочку) наділи, а друга пішла ноччю, стягла та однесла там же ж і проміняла ту фарвочку. А та й каже Стефанівна: “Глядіть же, й мертві ходять міняти!”; Баба Тетяна розказує за свою сестричку, що, каже, забрали її в інтернат, так вона із голоду ще не вмерла, а її, каже, похоронили, вкинули живійом. Ой Боже! Вона й досі жива, та баба, а неї сестру живу поховали”⁴⁷.

Такі розповіді особливо цінні тоді, коли йдеться про порівняння ситуації у селах та містах, або ж про те, як діяла жіноча взаємодопомога, оскільки одна оповідачка репрезентує одразу досвід різних людей чи кілька різних поглядів.

Трагічне материнство *Дилема життя і смерті*

Жіночі спогади розкривають трагедію жінки-матері, яка безсила перед стихією смерті, нездатна захистити від неї власних дітей, врятувати їх від голоду.

Трагічною була доля немовлят, народжених у роки голодомору. Якщо виснажений голодом організм матері виявлявся нездатним до повноцінної лактації, це прирікало новонароджену дитину на неминучу смерть. Ганна Молокоїд (1925 р. н.) з Київщини розповіла про складну моральну

дилему, свідком якої їй свого часу довелося стати:

“У мого брата умерло дитяtko. Коли воно народилося, вона (невістка) нам принесла його, то ми хліба нажуєм і давали йому, але потім воно вмерло, те дитяtko. А у другoї невістки теж було дитяtko, то вона спочатку давала грудь тому (першoму) дитяtkу, а потім сказала: “Моє дитя буде голодувати, а я буду чуже годувати?” Та й не дала більше груди. То те дитяtko і вмерло”⁴⁸.

Деякі матері виявляли цілковиту жертвовність – відмовлялися від їжі на користь дітей, намагаючись підтримати їхнє життя:

“А мати не хотіла їсти, все казала “Дитині краще дай!”; “Бувало, батьки – само вмирає, а дитині шо-небудь, шось оставить, підсуне...”⁴⁹.

Проте у більшості випадків це не могло врятувати дитину, чий несформований організм потребував повноцінного харчування. Травма, якої зазнали мільйони українських жінок, які були змушені стати безсилими свідками голодної смерті власних дітей. Розповідь Марії Берези (1908 р. н.) з Київщини засвідчує глибину невилгоєної досі психологічної рани:

“У нас тоді було вже двоє діток – мала Катруся та немовляtko Наталочка... Від того, що не було чого їсти, у мене пропало молоко... Працювали каторжно з ранку до вечора... У хаті було холодно, бо не було без нас кому протопити... Я жувала той глевкий хліб, робила з нього куклу і сунула в малесенький ротик немовляtka – і воно починало смоктати. Спершу воно смоктало його, а з кожним днем дитя слабшало, тільки страшенно стогнало, як старе. Серце розривалося від цього, а порятувати дитину я нічим не могла. І зараз, через стільки років, я не можу забути того стогону...”⁵⁰.

Спогади очевидців Голодомору свідчать про різні вияви втрати людяності перед лицем голодної смерті. Одним з них є руйнування материнських почуттів, насамперед почуття обов'язку дбати про добробут, безпеку та здоров'я власної дитини. Попри кількісне переважання розповідей про материнську самовідданість, доступні мате-

⁴⁷Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 234-235; 248; 428.

⁴⁸Борисенко В.К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933...– С. 155-156.

⁴⁹Святиня і голодомор: Документи і матеріали...– С. 13.

⁵⁰Там само.– С. 16-18.

ріали не дозволяють абсолютизувати жертвність жінок по відношенню до дітей. Євдокія Шевченко (1913 р. н.) з Луганщини пригадує:

*“Я була в яслях, діток гляділа, кормила. Прийде мати рідна одвідать, як я чуть одвернулась – мати ухватила хліб і побігла. Плаче (дитина): “Мамка хліб украла!” Уп’еть піду, ще кусочок одріжу та добавлю, щоб не плакало... Це сироти осталися, матері ж позагибали. А в яких мати і була, так їсти нічого було...”*⁵¹.

В умовах катастрофічного голоду дилема про те, чиє життя – матері чи дитини – більше вартісне, далеко не завжди вирішувалась на користь дитини. Спогади жінок, які досвідчили голодомор у доволі зрілому віці, показують увесь драматизм такої ситуації, коли поняття співчуття навіть до найрідніших виявлялося нерелевантним. Розповідь Уляни Пономар (1916 р. н.) про два таких випадки вражає своєю безжальною реалістичністю:

*“Її годіка півтора було. Було підемо ми туди, оце як мама прийдуть на обід, нароблять сметани, тоді молочка, буряка вкинуть і кажуть: “Несіть до бабушки”. А там тьотка ж ото жила (дядька ж забрали, посидили) і бабушка... А воно сидить, бідне, на кроваті і раде. Що ми увійшли. Тьотка виходе – вже пухла, очі висолопе і каже: “Ану не давайте йому їсти – хай вмирає!” – на своє дитьо”; “Отут у жінки 4 дочки було і син. Хазяїн умер. А вони взяли відвезли на станцію і бросили того хлопчика. А дві дочки поїхали на Донбас, а дві лежать в постелі – чималі вже, здорові були дівчата. Ну, мати шо розживеться – сама їсть, а вони: “Мамочко, та дайте нам хоч трішечки. Хоч молочка!” – “Вам однаково вмирать!”, – каже. Ото матері такі були...”*⁵².

Покинуті та безпритульні діти

Початок 1933 р. позначений стрімким зростанням числа сиріт, безпритульних та покинутих дітей, багато з яких прямували з сіл до міст і містечок у пошуках їжі. Тогочасні звіти місцевих органів влади Харкова та Києва віддзеркалюють масштаби цього явища: на вулицях цих міст з’явилися тисячі безпритульних покину-

тих дітей, що їх родичі чи самі батьки звідусіль звозили до великих міст, даючи їм хоч якийсь шанс на виживання. Підраховано, що протягом січня-травня 1933 р. у Харкові підібрали з улиць понад 8,5 тис. безпритульних дітей, а протягом самого травня таких дітей біло зібрано майже 11 тис.⁵³ Загрозливі масштаби дитячої безпритульності змусили владу вживати якихось заходів, і 6 травня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про боротьбу з дитячою безпритульністю”. На її виконання було створено Всеукраїнську комісію для боротьби з безпритульністю, наділену повноваженнями щодо створення та організації діяльності дитбудинків, яким належало опікуватися долею безпритульних⁵⁴. Чутки про притулки швидко поширилися, і, як стверджують дослідники голодомору та й самі вцілілі, багато селян рушили до міст і містечок, щоб влаштувати туди дітей і таким чином врятувати їх від голодної смерті. Матері у відчаї масово відвозили їх за межі села – до ближньої залізничної станції, райцентру чи містечка, де або віддавали їх у притулки під виглядом сироти, або просто покидали напризволяще у надії, що державні органи чи сторонні люди подбають про їх виживання.

*“Матері, щоб не пухли діти з голоду, вивозили їх з дому і там на станції коло дитбудинку залишали їх. Казали, що йдуть купити їсти, а самі плачучи залишали своїх дітей. Через деякий час приходили дізнаватися, чи є їхня дитина в дитбудинку, але не всі зустрічали їх там...”*⁵⁵; *“В його жінки було троє дітей, вона повезла їх у Сватову, а там посадила на станції, і тих дітей зразу... чи міліція забирала, чи там в дитдом определяли...”*⁵⁶.

Парадоксально, що діти, яких під час тотального голоду рідні батьки віддали у притулок, згадуючи про це, не лише не висловлюють жалю чи образи, а навпаки – ставляться до цього факту з розумінням та виправдовують вчинок батьків, як правильний, як вияв турботи у безвихідній

⁵³Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору // Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки / Ред. рада: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 2003. – С. 565.

⁵⁴Там само. – С. 565.

⁵⁵Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьчині / Упоряд. С.К.Шур. – Вінниця: Книга-Вега, 2008. – С. 27.

⁵⁶Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців... – С. 191.

⁵¹Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців... – С. 363.

⁵²Там само. – С. 417-413.

ситуації, коли альтернатива означала неминучу смерть:

“Батько відправив нас до інтернату, таким дивом я і залишилась живою”⁵⁷; “Нас було троє, батька не було. Кожна мати хоче для своїх дітей всього найкращого, то так і моя мати хотіла врятувати моє життя, і віддала мене в приют... Мені було 5 років. Ліжок в нас не було, спали ми всі покотом, тулилися одне до одного, щоб зігрітися. Врінці не всі підводилися, кожну ніч хтось вмирав... Коли приїхала моя тьотя мене забирати, то я був майже відключений від життя... Я 2 роки не міг не то що ходити – я не міг стояти. Велике спасибі і низький уклан моїй бабусі, яка все ж врятувала мені життя”⁵⁸.

Навіть при високій смертності дітей у притулках через погане харчування та неналежні умови утримання, їх шанси вижити тут були дещо вищі, аніж у вимираючих ізольованих селах. Зрештою, у громадські (державні) сиротинці – патронати, які почали створювати лише травні 1933 р. у містах і селах, потрапляли насамперед ті діти, чий батьки загинули.

“Що з сиротами? Патронат такий був. Там няньки були, варили їсти та годували їх. Свої дівчата там такі були, так що їх гляділи”⁵⁹; “Діти-сироти, що залишилися після померлих від голоду батьків, жили в колгоспних інтернатах... Колгосп цих дітей одягав і годував”; “Приют у нас був, “детмайданчик” звався... Приварку, все давали. Ті й пооставались живі, які там були”; “У нас був патронат у хуторі, батьки померли, а сиріт забрали в патронат. Подружки мої були сироти, жили там у патронаті, я до їх ходила. Коло їх становили спеціальну жінчину, наглядачка така була, готовила їсти...”; “Я була в яслях, діток гляділа, кормила... Кухрка піде до винбарів (комор), набере продуктів – їй давали норму... А діток голодних – страшне було. Які в яслях були – не загубали”; Ми прийшли на станцію, де нас, як безпритульних, забрали в приют. Не мед, звичайно, і там був, але теплий

⁵⁷Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну: спогади та свідчення очевидців...– С. 138.

⁵⁸Святиня і голодомор: Документи і матеріали...– С. 10-12. Ця розповідь також є показовою з огляду на гендерну динаміку змальованої у ній ситуації: усі, хто хоч якось опікувався цією дитиною та кому вона, врешті, завдячує своїм життям, були саме жінки.

⁵⁹Борисенко В.К. Свіча пам'яті...– С. 251.

куточок і їжа багто значили. Мамка з братом шукали нас, шукали і не знайшли”; “Мама умерла... и пришлось везти детей в приют... Люди говорят: “Вези в приют, иначе пропадете”... И этих же я в детдом сдала...”⁶⁰.

Для багатьох сиріт вони ставали єдиною надією на порятунок, однак доля значної кількості вихованців цих закладів була трагічною. Попри те, що у них було передбачено певний мінімальний харчовий раціон, його норми були умовними і часто не дотримувалися. Фахові розрахунки показали, що для виведення дитини зі стану абсолютної дистрофії та початкової стадії опухання необхідним був такий раціон, якого не мали на той час навіть робітники промислових підприємств (рівень забезпечення яких був найвищим), тож фактично голодуючі діти навіть у спеціально створених патронатах мали мізерні шанси на виживання⁶¹. Документи того часу недвозначно свідчать про фатальну нестачу їжі та високий рівень смертності дітей у державних дитячих установах⁶². Спогади тих, хто особисто пройшов через ці притулки та їхніх близьких відтворюють жахливі умови утримання та догляду дітей, внаслідок чого вони масово гинули від виснаження та супутніх хвороб.

“Ми лишилися самі. Мене, сестру і брата забрали в притулок, а старший братик лишився в бабуні. У притулку ми довго не були, там почали дуже вмирати діти і бабуся забрала нас до себе”⁶³; “Отутечка в селі приют такий був... Забирали... Так оно ж і в приюті... така дівчинка велика лежить у койкі, ножки висять – умерла з голоду”; “Хлопців забрали в інтернат...вроді там понімножку подкармливали... умерли вони там”⁶⁴; “Утром пришли, нас забрали и отправили в детский дом...А там оказался пьяница начальник. Пил, гулял – дети умирали с голоду и с дезинтерии...”⁶⁵.

Окрім державних закладів для сиріт та безпри-

⁶⁰Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 320, 130, 363, 127, 149.

⁶¹Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору...– С. 567.

⁶²Там само.– С. 566-567.

⁶³Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну: спогади та свідчення очевидців...– С. 127.

⁶⁴Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 111, 427.

⁶⁵Борисенко В.К. Свіча пам'яті... – С. 185-186.

тульних дітей, у колгоспах створювали ясла та дитсадки, де цілодобово утримували дітей селян, доки ті безвідривно працювали у колгоспі. Утримання таких установ покладалося на колгосп, тож і постачання харчів та інше матеріальне забезпечення часто залежало від особистості голови колгоспу. Зі спогадів стає ясно, що в окремих випадках дитсадки ставали фабриками смерті, тоді як батьки не мали найменшої змоги опікуватися долею власних дітей через, фактично, рабську працю в колгоспі.

*“Мене взяли в ясла нянькою... Дітки в яслах падали, як мухи. Дивився, а воно сидить, живіт опухлий, хитається-хитається, та й померло. Це жахливо...”*⁶⁶; *“А ще в яслах була біда – діти мерли кожен день з голоду, бо їх збирали по селах і по лісах, а вони вже бли пухлі й не виживали”*; *“А там було, що умре дитина у детсадіку – матері не кажуть чи батькові, заріють там десь у рівчаку. Ото таке було”*; *“А діти – Меланка і Віра – в колгоспних яслах з голоду померли...”*⁶⁷.

Непоодинокими, очевидно, були випадки, коли доведені до відчаю голодом батьки залишали дітей напризволяще, йдучи з дому у пошуках порятунку власного життя. Діти, яких батьки покидали вдома напризволяще, а самі рушали у світ у пошуках засобів до виживання, були приречені на смерть. Подібну історію про своїх сусідів розповіла жінка з Канева: чоловік пішов на заробітки, де й загинув, а мати поїхала у Білорусію у пошуках хліба; усі четверо їхніх дітей (найстаршій дівчинці було тоді 8 років) загинули від голоду у власній хаті⁶⁸. Свідчення з Вінниччини⁶⁹ суголосне багатьом іншим, записаним в інших постраждалих від голоду регіонах:

*“Один чоловік пішов на Донбас, а жінку з дитинкою бросив дома. А дитинка така... мабуть було два годи. І жінка бросила ту дитинку дома та й поїхала до чоловіка. А той хлопчик – я його й зараз у глаза бачу, як він ішов до нас у красних штаніках... І біденьке там на Бугаївку десь зайшло лягло і вмерло. Ой!...”*⁷⁰.

⁶⁶Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині...– С. 14.

⁶⁷Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 290, 268, 62, 246.

⁶⁸Святиня і голодомор: Документи і матеріали...– С. 28.

⁶⁹Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну: спогади та свідчення очевидців...– С. 33, 208.

⁷⁰Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луган-

щині: свідчення очевидців...– С. 267.

Дослідники Голодомору визнають, що “підрахувати загальну кількість померлих від голоду дітей, особливо віком до трьох років, досить складно. Вичерпної статистики історики не мають”⁷¹. Справді, у спогадах знаходимо чимало згадок про безпритульних дітей, які блукали селями і полями у пошуках хоч якоїсь їжі, та, врешті, у більшості випадків гинули⁷².

*“На світі весна, а над селом нависла чорна хмара. Діти не бігають, не граються, сидять у дворах, на дорогах. Ноги тонюсінькі, складені калачиком, великий живіт між ними, голова велика, похилена обличчям до землі. Облич майже немає, самі зуби зверху. Сидить дитина і чогось гоїдається всім тілом назад-вперед. Скільки сидить – стільки й гоїдається. І так нескінченно одна пісня напівголосом: “Їти, їсти, їсти...”*⁷³.

Жіноче тіло на межі

У жіночих спогадах про голодомор жіноче тіло та сексуальність практично не згадуються (окрім як в контексті надзвичайних набряків, викликаних порушенням обміну речовин внаслідок тривалого голодування). Проте, з деяких розповідей стає зрозуміло, що тіло жінки часом ставало тим останнім ресурсом, який рятував її саму чи членів її сім'ї від голодної смерті. Жіноча пазуха ставала чи не єдиним місцем, де жінка могла приховати хоч якусь їжу, якою згодом годувала дітей:

*“А ми zostалися троє з матір'ю і сильно бідували, не було і куска хліба. Як мати заробить иматочок хліба, то цілий день носить його за пазухой, щоб віддати дітям ввечері”*⁷⁴; *“Мати працювала в колгоспі, товкла макуху скотині... А щоб жінки нічого не винесли, їх замикали і обшукували. Мама ховала кусень макухи за пазуху... Увечері ж мама розварювала ту макуху у воді і давала нам ту юшку пити...”*⁷⁵.

Навіть виснажене голодом тіло давало жінці надію на порятунок від смерті. Бабуся з Луган-

щині: свідчення очевидців...– С. 267.

⁷¹Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору.– С. 566.

⁷²Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 136, 235.

⁷³Там само.– С. 254.

⁷⁴Борисенко В.К. Свіча пам'яті : усна історія про геноцид українців у 1932-1933...– С. 264.

⁷⁵Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 275–297.

щини (1908 р. н.), пригадуючи безвихідь, в якій опинилася у 1933 р., щиро розповіла про те, як перед лицем голодної смерті віддалася голові колгоспу, який довгий час її домагався: *“Харчі скінчилися. Ноги стали пухнути і в мене, і в дітей... Від Івана ніяких вісток... За два оклунки пшона здалася я йому, гадині...”*⁷⁶.

Використання жіночого тіла як засобу до виживання інколи набувало нелюдських форм. Ганна Яковенко (1900 р. н.) розповіла про долю своєї сестри:

*“Та всього було... У моєї сестри саме в 33-му дитина народилася, так її чоловік (небожий був) відразу викинув немовлятко, а сам груди її ссав, щоб вижити... А так цим і не врятував себе, весною померли і він, і сестра...”*⁷⁷.

Водночас тіло було і фактором ризику для жінки, особливо у випадку втрати чоловіка. В умовах тогочасного правового свавілля жінки ставали головними потенційними жертвами різних форм насильства – не лише економічного, психологічного чи фізичного. Хоча свідчення про сексуальне насильство над жінками трапляються рідко (вірогідно, з огляду на почуття сорому та провини, які супроводжують подібні спогади), випадки безкарної наруги були вочевидь непоодинокі. Розповідь Катерини Журби, свідка подібного злочину, якій було на той час уже 20 років, показує трагічність долі її сусідки, яку згвалтували “активісти”, а сусіди побоялися протидіяти:

*“До сусідки прийшов актив – мужики, стали насильничати. А люди боялися... Начали її насилувати. А один почув з двору “Калавур!” Ну, він то не має права заходити, бо вона ж розкуркулена. Тоді ж власть така була! Відкрив двері – а вони її насилують на долівці, а діти розбіглися. “Шо ж ви, – каже, – сукини діти, робите?” А ті: “Ти ще слово скажеш – 25 год получиш!” Отакий актив був”*⁷⁸.

Голодування вкрай деструктивно позначається на стані людського тіла. Жіноче тіло, окрім фізіологічного, наділене ще й потужним естетичним виміром – традиційні канони жіночої краси незмінно включають здорове і повнокровне тіло. Тож спогади жінок про їхні тілесні відчуття у часи Голодомору вкрай рідкісні (бо вочевидь над-

то болісні) й особливо пронизливі. Саме тілесний досвід – досвід втрати і віднайдіння власного тіла – становить осердя унікальних у своїй відвертості спогадів Наталії Крохмальової (1918 р. н.) з Луганщини про переломний, критичний момент її життя. Жінка розповідає про єдиний – втім вирішальний – день літа 1933 р., коли вона була на порозі смерті. Її спогад – це спогад тіла, яке досягло своєї межі, вичерпало усі свої ресурси, і лише воля до життя змусила його тривати. Контрастом двох полярних візуальних образів – образу тілесного розпаду, що постає на початку розповіді і образу тілесної повноти, який виникає наприкінці, позначено два світи, на межі яких перебувала дівчина – смерть та життя.

*“Я пухла, як колодка, ходила. Ноги лопались і живіт, і вода бігла без кінця... Запущена була така, страшна... Воно ж голодна була, з сил вибита, совсем же без сил. Буряків тих як наїлася... І я як заснула в отім куріні... Понос на мене напав. Поприходли на роботу люди. Як глянули на мене... А я мокра лежу. І ото кажуть: “Не лізьте, там Наташка лежить в куріні”. І воші по мені лазять (плаче). Прямо ото лазять воші по мені. Ото баби балакають: “Уже Наташці всьо”. І я зразу одтухла (зійшов набряк) тоді. Кожа на мені висить (плаче). А я думаю: “Ну вмреш – то вмреш”. Вони ідуть полоть, а я думаю: як я буду лежать у куріні, мені ж і не дадуть і 300 грам (хліба). Отож і хана мені буде. Вони дивляться, шо встаю і сапочку в руки беру. А вони до бригадіра кажуть: “І вона йде полоти... Хай хоч вона окремо поле од людей”. Я ото полола, висохла... А тоді прийшла додому вже ввечері. Прийшла додому, а у мене мачуха була така, як змія, ух!.. Невиносімо, страшно вам розказувати – як гадюка! Дивиться на мене, думала, шо оце ж вона не прийде, оце вона вмре, оце її не буде. А я ж прийшла жива! Ну а шо, воно ото ж ні мила, нічого не було, а я ж грязна була. Прийшла, ні теплої води немає, уже темніє надворі. Я прийшла, налила водички, трошки себе обмила, оце у воді самій холодній виполоскала. Утром воно ж і сире, ще не висохло, а я уже мокре так оце надівала. І... пішла на роботу. І вижила. А тоді... Ви знаєте, уже й баришня стала. Така ловкенька була, до мене вже й хлопці чіплялися...”*⁷⁹.

⁷⁶Там само.– С. 54.

⁷⁷Там само.– С. 78.

⁷⁸Там само.– С. 169.

⁷⁹Там само.– С. 285-86.

Протиставлення смерті та життя передане образами завмирання та руху: нерухомість (заснула, лежу, лежить) для оповідачки однозначно асоціюється із пасивністю і смертю та протиставляється здатності діяти, пересуватися (встаю, беру, йду, прийшла, пішла), яка символізує саме життя та є антиподом до небуття (“оце ж вона не прийде, оце ж вона вмере, оце ж її не буде”). Сама воля цієї дівчини до життя передана через наголошення (багаторазове повторення) власної здатності рухатися – насамперед, йти. Почуття сорому, відчуженості та огиди до власного сплюндрованого тіла також прочитуються у спогадах старої жінки, якій довелося прилюдно виявляти свої немочі у п’ятнадцятирічному віці.

Втрата людяності

Збайдужіння до інших і до себе

Наслідки фізичних втрат, яких зазнали українці в часи геноциду, цілком зіставні із масштабами духовного удару, якого зазнала нація, поставлена навколішки голодом. Усю сукупність морально-психологічних деформацій того часу можна окреслити поняттям “втрата людяності”. Воно охоплює цілу низку явищ та проявів, що докорінно відрізняються та вступають у суперечність із усталеними в українській соціонормативній культурі цінностями, нормами, приписами, заборонами, правилами, режимами.

Водночас спогади про атмосферу, що панувала у часи великого голоду, пересичені важким відчуттям тотального збайдужіння до всіх і до себе. Притуплення певних емоцій та відчуттів як наслідок їх тривалого максимального напруження, набута нечутливість до страждань оточуючих, нездатність до співчуття, жалю, скорботи – то захисні механізми людської психіки, яка “закривається” перед надто деструктивними та інтенсивними переживаннями, з якими нездатна впоратися.

“Не стало (брата) Стьопа, та ніхто не плакав, страшний був час, голодний, і сліз вже не було...”; “А збайдужілі від голоду люди переступають труп і йдуть далі”⁸⁰; “Таке страшне було... Ніхто ні на кого уваги не обрацав. Вмираєш – вмирай”; “Нам, малим дітям, важко було зрозуміти їхню (дорослих) байдужість (вірніше – “отупіння”) до оточуючого. Голод вимучив гу-

манні почуття”; “Ми, діти, стали – голодні, отупілі, нічого не розуміли, що то діється. Нашу маму вкинули в яму, а ми даже не плакали...”⁸¹; “Біля ставу була хата Мельників. Їхня маленька дівчинка лежала на березі така страшна, опухла, що важко сказати, що то людина. З потрісканої шкіри текла юшка. А її старший братик, руденький, лежав мертвий на перелазі. І ніхто не звертав на них уваги...”⁸² “Сьогодні думаєш про це з великим жахом, а тоді було все одно...”⁸³. “Пам’ятаю, як мамка вже мертва лежить, а я шукаю, як би мені хто їсти дав. Мені не так уже її жалко, як я їсти хотіла...”; “По первах... плакали – жалко було, а то вже й не жалко уже...”; “По шляху люди йдуть, падають і мруть, лежать на шляху мертві. А люди проходять, і оце як так і надо...”; “Страшне було... Оно тоді якось чи жалості не було, чи як?”⁸⁴; “Нас у мами було п’ятеро дітей. Перед жнивами мама вижала трохи жита і спекла млинці. Дала всім по 2 млинці. Молодша сестричка з’їла одного і померла, а мені не було її шкода, бо залишався ще один млинчик. А зараз я за нею плачу...”⁸⁵.

Важливо, що самі свідки голодомору були свідомі втрати власної людяності у нелюдських умовах, в яких мимоволі вони опинилися у той час.

“А тоді яка була жалість? Тоді не було ніякої ні до кого жалості – ні до своїх, ні до дітей, ні до кого...”⁸⁶; “Тоді було не до втрати близької людини, а стояло питання, як вижити самому. Люди перетворювалися на тварин. Та хіба не перетворишся на тварину, коли тебе вважають за тварину?”⁸⁷.

“Страшно подумати, не то що сказати... Голод доводив людей до звірства. Ніхто не знав, що буде далі. Всіма силами хотілося вижити. Одні випасали бур’яни, а інші їли дітей...” (Н.Моргун, 1918 р. н.)⁸⁸.

⁸¹Борисенко В.К. Свіча пам’яті...– С. 89, 141, 152.

⁸²Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьчині...– С. 29.

⁸³Святиня і голодомор: Документи і матеріали...– С. 30.

⁸⁴Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині...– С. 100, 174, 285.

⁸⁵Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну: спогади та свідчення очевидців...– С. 32.

⁸⁶Борисенко В.К. Свіча пам’яті...– С. 124.

⁸⁷Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну...– С. 22.

⁸⁸Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьчині...–

⁸⁰Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну: спогади та свідчення очевидців...– С. 154, 45.

Емоційне відчуження, що одним з індикаторів досвідченої у минулому глибокої психологічної травми⁸⁹, доволі часто зустрічається у спогадах про Голодомор. Деякі оповідачі докладно описують досвідчені події та обставини, викладають хронологічно факти, перераховують наймовірні втрати та терпіння, яких зазнали, однак при цьому їхня розповідь практично позбавлена емоційно-забарвленої лексики, оцінкових суджень, інших вербальних проявів почуттів у зв'язку з тим, про що йдеться. Такою є довга і детальна письмова розповідь Галини Діуліної (1922 р. н.) з с. Кузьмівка на Луганщині⁹⁰, яка протягом цілого 1933 р. виживала фактично самотужки. Історія наймовірних митарств цієї 10-річної дівчинки не може залишити байдужим, але сама вона розповідає про них відсторонено і стримано. Показовим у сенсі емоційної відстороненості є спогад про смерть прабабусі, яка опікувалася вихованням дівчинки (матір її перебувала у другому шлюбі та жила в іншому селі):

“Вона (бабуся) вже була погана, марила і просила хліба, а його ж нема. У цю ніч вона померла. Це був кінець лютого. Ховати нікому, всі люди вже голодні, худі, пухлі вже появились. Дід збив як-небудь дошки і кришку. Поклали бабу Саню у труну, винесли в сіни і поставили під стінку (...) Я осталась одна в хаті, та прабабуся в сінях в труні. Я виходила часто, заглядала в труну і бачила, як бабуся вже почорніла. Потім прийшов дідусь навідатись ще раз і виніс бабусю в погріб, йому пособив сусід. І знов дідусь пішов в радгосп, а я живу сама, ніхто нічого мені не дає, бо нема ніде нічого...”⁹¹.

Розповідаючи про втрату чи не найближчої людини, жінка не виказує ані жалю, ані смутку, ані страху чи інших природних у цій ситуації емоцій, натомість послідовно описує обставини, в яких опинилася. Подібно ж викладає історію своїх митарств Наталія Дик (1923 р. н.) з Канева⁹², вся

сім'я якої вимерла і дівчинка місяцями блукала селами і полями сама в пошуках їжі, виснажена і знесилена, ночувала де доведеться, її кілька разів забирали похоронні бригади, прийнявши за мертву, та вона рятувалася. У своїх детальних спогадах про той період вона сама вказує на стан отупіння, емоційного завмирання, байдужості до всього, що відбувалося навколо: *“Пригадую тільки, як я блудила попід тинню і бур'ян їла”⁹³*. Цю особливість деяких спогадів про Голодомор – *відсторонену споглядальність* – наголошує також О.Кузьменко, детально аналізуючи мову жіночого нарративу⁹⁴.

Нелюдський – буквально тваринний – стан, до якого мимоволі опустилися люди у часи голодомору, віддзеркалений у лексиці, яку вживають на позначення смерті та вмирання свідки голодомору у своїх спогадах. Так, у розповідях з Луганщини раз-по-раз трапляються дієслова *“здохати”*, *“дохнути”*, *“подихати”* тощо на позначення загибелі людей з голоду.

“Люди їхали в поле пухлі, худі, страшні, і така ж була худоба. Свині дохнули з голоду, інша худоба теж дохла, але воно не пропадало, люди тягли додому, варили і їли, а які не мали доступу до дохлятини, ті самі здихали...”; *“У 33-му – Боже мой! Не то вмирили, а дохли! Дохли на ходу”*; *“Я здорово пухла була. Лежала-лежала, і не здохла...”*; *Я ходила пухла, як колодка. Чого б мені не здохнути? Лучче б я тоді здохла”*; *Я опухла. І чого оце я не здохла? Якби оце здохла, то оно саме лучче б було”*; *“У 33-му люди дохли на ходу”*; *“Приїхали перевірять, як виздыхали люди...”*; *“А якби не та пшениця, то подохли б усі...”*; *“Люди дохли, їли конячину, собачатину, все їли, і листя їли...”*; *“Такий у 33-м був голод, що було йде-йде по вулиці, впаде – і здох. Прямо, ну... іздох, од голоду здох і все”*; *“Остальные (дети) подохли, потому что кормить их было нечем”⁹⁵*. *“Вириють яму, накидають повну яму,*

С. 22.

⁸⁹Ben Ezer Gadi. Trauma Signals in Life Stories // Trauma and Life Stories: International Perspective / Ed. by Kim Lacy Rogers, Selma Leydesdorff and Graham Dawson. Routledge studies in Memory and Narrative. London: Routledge, 1999. – P. 34-36.

⁹⁰Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців... – С. 288-293.

⁹¹Там само. – С. 289.

⁹²Святинія і голодомор : Документи і матеріали... – С. 29-33.

⁹³Там само. – С. 32.

⁹⁴Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини) // Відлуння голодомору – геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / За ред. Р.Кирчіва та О.Романіва. – Львів: Вид-во НТШ, 2005. – С. 94.

⁹⁵Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині... – С. 290, 210, 73, 134, 146, 215, 365, 222, 287, 373, 424.

тоді загорнули – і вечная пам'ять! Заривали, як скотину...”; “Мерли люди сильно. Хоронили их как скотину...”⁹⁶.

Знецінення життя

Усвідомлення неминучості смерті, безвихідь, безсилість щось змінити чи якось протистояти лихові часом викликала апатію до життя, або й прагнення пришвидшити смерть як визволення від нестерпних страждань. Відмова від їжі одних членів родини (часто жінок старшого віку) на користь інших (молодших) в умовах гострої нестачі продуктів була свідомим вибором на користь смерті заради життя інших:

“Першою опухли в нашій сім’ї бабуся. Було мамка понасипають нам усім, ми їмо. А в бабці то зуби болять, то апетиту немає. Мамка на них сердяться, а вони й відповідають: “Я вже, дочко, відцвіла, відродила... То вже і на вічний спокій можна... Ти дітей бережи, вони ще ж і на світі не жили”. Бабуся померли...”⁹⁷ “Оце ж у нас дідусь ...він жив із батьковою сестрою. Вони оддавали його їжу нам... ну щоб не подохли ми, дівчора...”⁹⁸.

Свідки голодомору згадують також і про спроби самогубства, до яких вдавали ті, хто у відчаї втрачав надію на порятунок⁹⁹. Зневірені родичі вкорочували віку собі та своїм рідним, позбавляючись від нестерпного очікування смерті:

“Голод до того доводив, що один батько у нашому селі порізав своїх семеро синів – од 14 до 3 місяців, їхню матір і сам повісився”¹⁰⁰.

Одне коротке свідчення цікаве гендерною динамікою ситуації невдалої спроби суїциду: “Пішов тато вішатися. Баби побачили – зговорили: “Ти ж не один голодний – переживай!”¹⁰¹. Схоже, опинившись в однаково критичній ситуації чоловік оцінив її як безвихідну, тоді як жінки все ще мали надію та навіть почували обов’язок вижити.

Втім фізичні та психологічні страждання, яких завдавав голод, були таки нестерпними: деякі

респонденти згадують про те, що воліли тоді померти, щоб не мучитися. Ганна Маруненко (1892 р. н.) з Вінниччини пригадувала:

“Селом сморід, як туман... Збайдужила я до всього. Одна думка шкребеться: як би діток зрятувати? Всі троє почали пухнути... Поїла вареного бурачиння – розпухла вся... Сиджу під плотом і прошу смерті в Бога... Жаль, синочків не вберегла”¹⁰².

В інших випадках, передчуваючи наближення неминучої кончини від голоду та усвідомлюючи перспективу не були своєчасно похованим, виснажені люди з останніх сил прямували до цвинтаря, щоб там – у більш відповідному місці – зустріти смерть.

“Ще пам’ятаю, що під час голоду деякі люди ходили самі помирати до церковної дзвіниці. Було велике кладовище... ідеши – а люди лежать і вмирають: то рука підніметься, то ледь чутним голосом хтось попросить передати, що він помер. А кому передати – невідомо, сили вже нема сказати”; “Даже бувало так, що... люди самі йшли на кладбище... Ходили люди на кладбище і там ждали смерті. Страшно було...”¹⁰³.

Деяких доведених до відчаю селян від цього останнього кроку утримували лише збережені християнські уявлення про самогубство як смертний гріх:

“Боялися, бо казали: великий гріх – накладати на себе руки. То люди мучалися. Добували свого останнього часу”¹⁰⁴.

Ще одним різючим проявом збайдужіння до традиційних побутових вимог та приписів гігієни тіла і житла стала тотальна антисанітарія. Зауважимо, що підтриманням чистоти в оселі та гігієни членів сім’ї зазвичай займалися саме жінки. Проте тотальне виснаження і фокусування усіх останніх зусиль на пошуках їжі не залишали місця для турботи про естетично-гігієнічні аспекти побуту. Хоча спогади про такі речі трапляються у розповідях очевидців вкрай рідко, все ж у поодиноких згадках відчутним є жах видовища страшної занедбаності людського тіла, зокрема перед лицем смерті:

“Ой, як жили! Воши годували! Стільки вошей

⁹⁶ Там само... – С. 412, 418.

⁹⁷ Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині... – С. 126.

⁹⁸ Борисенко В.К. Свіча пам’яті... – С. 107.

⁹⁹ Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьщині... – С. 35; Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині... – С. 262.

¹⁰⁰ Борисенко В.К. Свіча пам’яті... – С. 227, 231.

¹⁰¹ Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині... – С. 240.

¹⁰² Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьщині... – С. 12-13.

¹⁰³ Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині... – С. 359, 408.

¹⁰⁴ Борисенко В.К. Свіча пам’яті... – С. 89.

було, що не можна вибрати!”, “Ідем в школу. Під тинном лежали два чоловіка – рядами воши лазять, і вони вже пушли...”¹⁰⁵; “Тоді в хаті і ми, і корова, і телятко, і курка – все в хаті. І срали, і сцяли і ой... Страсть пережили, страсть”; “Дожилися, що нас уже нудьга заїда. Раньше ж воші були – одно чухались, драли собі голови. А підем в школу, а на нас дитвора отак ногами: “Вошиві! Вошиві!”; “Дві неділі чи три ми ходили без батька й без матері, й – ніззя такого казати – і вошву годували, того що голі й босі були...”; “Зайдя в землянку, я увидела свою мамочку, лежачую на лохмотьях с распушенной косой, по лицу ползали воши, живот в буквальном смысле прилип к спине”; І ото як на вирище – таких вошей було!”; “Туди не можна було зайти, там уже воші завелись, полізли скрізь, і по вікнах, і...”¹⁰⁶.

Канібалізм із жіночим обличчям

Крайнім проявом втрати людяності під час голодомору були людодство та труподство, про що є як численні документальні свідчення, так і розповіді очевидців.

“Я лічно знав ту тьотку, що дитну свою зарила”; “Я чула, що одна мати дитинку свою зарізала, ага, в нашому селі... Троє їх діток було у неї, а чоловік помер чи заслали. А тоді дітки бігають... “А мамка зарізала Ваню, так ми варили холодець. Так її забрали, а дітей забрали в інтернат”; “Шість год їй було... і она прибігла до нас і криком кричить: “Мама задушила Таню, задушила і ам-ам!” Прийшли туди, а в ящику складена ж та дитина була...Мати зразу ж умерла, она ж уже вся пухла була й не знала нічого, що она робила, що она дитину ту задушила, она була не у своєму розумі”; “У нашому колгоспі був такий випадок: оді батько з матір’ю поїли своїх дітей. Прийшла міліція і питають: “Де ваші діти?” А мати подає їм сумочку з кісточками: “ось наші діти, ми їх поїли”. І батько перший почав кусати свої руки, і мама – тужать, і кусають свої руки...”¹⁰⁷.

Явище канібалізму та труподства залишається

¹⁰⁵Там само.– С. 169, 266.

¹⁰⁶Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 371, 192, 265, 246, 285-86, 322, 400.

¹⁰⁷Там само.– С. 106, 119, 144, 240..... 101, 150, 167, 173, 193, 221.

одним з найболючіших аспектів голодомору. “Голодний психоз” штовхав людей не лише на вбивство та поїдання собі подібних, але руйнував навіть найближчі родинні почуття. На підставі аналізу кримінальних справ за фактами канібалізму історик В.І.Марочко стверджує, що “до людодства переважно вдавалися жінки, які під впливом голодного психозу, але з усвідомленням гріховності своїх дій, вбивали власних і чужих дітей. В кримінальних справах, – веде далі дослідник, – збереглися фотографії, які зафіксували божевільні пухлі обличчя жінок, з синцями під очима. Всі вони зізналися у скоєному і каялися”¹⁰⁸. Очевидно, що таке твердження містить внутрішню суперечність, адже перебування у психопатичному стані означає тимчасове потьмарення розуму, тож людина не може вповні усвідомлювати своїх дій. За визначенням медиків, “голодний психоз” (чи *лімфоїт*) – психічний розлад, спричинений голодуванням, який характеризується значними порушеннями у сприйманні реальності, що проявляється у мареннях, галюцинаціях, помітно незв’язному мовленні або хаотичній та збудженій поведінці. При цьому особа явно не усвідомлює неадекватності власної поведінки”¹⁰⁹. Тобто, доведені тривалим голодуванням до стану голодного психозу, жінки, властиво, були у стані тимчасового психічного розладу, нездатні усвідомлювати своїх вчинків та їхніх наслідків, тож у правовому сенсі вони були, по-суті, недієздатними і неосудними. Важливо, що й самі селяни, розповідаючи про факти канібалізму, раз-по-раз зазначають, що ті, кого було викрито у людодстві, були не сповна розуму, божевільні.

“В нас жінка була трохи помішана, то вона своїх дітей поїла. Вони померли, а вона поїла. Оце правда”; “Ну, жінка їла... Мамоха – двох дівчат зїла, своїх двох дітей. Помішалася”¹¹⁰; “Це було таке страхіття... Безсила щось зробити, мама рвала на собі волосся, ходила, як божевільна...”¹¹¹.

¹⁰⁸Марочко В.І. Канібалізм в роки голодомору // Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки / Ред. рада: В.А.Смолий (голова) та ін.– К.: Наук. Думка, 2003.– С. 571.

¹⁰⁹Limophoitas // Medical Terms Glossary <http://www.med-word.com/?q=limophoitas-72450>.

¹¹⁰Борисенко В.К. Свіча пам’яті...– С. 161-162, 270.

¹¹¹Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського р-ну : спогади та свідчення очевидців...– С. 156.

Привертає увагу той факт, що у багатьох спогадах про факти канібалізму містяться згадки про порівняно м'яке покарання злочинців або навіть про те, що їх не було притягнуто до відповідальності взагалі.

“А багатодітна Оляна Дришниченко ...зварила і з'їла одну дочку... За це її ніхто не судив, бо не до того було...”; “Зайшли в хату до Пепчихи, а вона дитину ріже та варє. Забрали дитину, заховали, а їй нічого не було – хай живе у своїй хаті...” (Луганщина)¹¹²; “Одна жінка (по вуличному – Голубка) їла людей. І свою дитину з'їла, і дівку ще якусь заманила. Заявляли на неї й судили, а вона назад у село прийшла” (Дніпропетровщина)¹¹³; “Ловили людей, вбивали, продавали і самі так їли, щоб спастися. Було це у нашому селі. Та ніхто нікого не арештував, тоді ніякого не було права. Тоді хто як міг, так і спасався” (Вінниччина); “жінка з'їла дитину, її ніхто, правда, тоді не займав, не трогав, але люди докоряли їй. Да вона каже, що я вже мертву з'їла” (Черкащина)¹¹⁴.

Судові інстанції, схоже, також порівняно по-блажливо (як на судову практику тих часів) ставилися до звинувачених у канібалізмі. Серед опублікованих документів часів голодомору знаходимо і постанову Верховного суду УРСР про відміну вироку Вінницького обласного суду щодо селянки Якименко, “яка вбила сина заради врятування своїх інших голодних дітей”:

“За те, що вона з корисливою метою зарізала свого трирічного сина та м'ясо мінjala сусідам за крашанки (...) Якименко заявила, що вона зарізала свого сина за порадою попа Заболотного, коли вона звернулася до нього по допомогу з приводу голодування дітей, він їй відповів “заріж одного і корми останніх” (...). Оскільки ідеологом цього звірського убивства з'являється піп Заболотний, то настільки основним звинуваченим має бути він, а не фізичний виконавець вбивства Якименко”¹¹⁵.

¹¹²Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 346, 363.

¹¹³Документи-свідки голодомору 1932-1933 рр. у Кам'янському р-ні: архівні документи, фотографії, спогади / Упоряд. і текст: Р.А.Занько, О.М.Самойленко.–Дніпродзержинськ: Вид. дім “Андерій”, 2008.– С. 87.

¹¹⁴Борисенко В.К. Свіча пам'яті...– С. 92, 254.

¹¹⁵Колективізація і голод на Україні 1929-1933.– С. 536.

Якщо залишити поза увагою те, що свідчення селянки на своє виправдання (якщо це були її справжні свідчення) були використані як привід для репресій проти священника, то залишається очевидним факт виправдання Верховним судом вчинку матері, яка власноруч убила одну свою дитину задля прохарчування інших.

Зрештою, у спогадах очевидців про голод також простежується якщо не виправдання чи толерування канібалізму як явища загалом, то принаймні певне розуміння та незасудження тих, хто втратив людське обличчя перед лицем смерті.

“Страшно ловили дітей... Було таке, що й різали - голод єсть голод...”; “Одна тьотка у свої дочки повирізала груди і варила... Це в нашому селі було... Вона при пам'яті була, но їсти ж хоче!”; “Королеви звали їх...так там матір дочку зарізала... Ну, наїлася ж конєшно... Я не знаю, де вона ділася – чи втекла, чи може посадили...”¹¹⁶; “Людей їли, і діток свої їли – голод не свій брат...”; “Одна мати своїх дітей поїла. Була голодна – дітей повбивала та поїла. І сама пропала...”; “Жінка була голодна, дитина померла, і вона її різала на куски, варила і їла...”; “Там жінка була, яка поїла своїх дітей, померли... то вона їх поїла, і осталася жива... тільки вона не живими, а мертвими їх поїла”¹¹⁷.

Прикметно, що дехто наголошує на тому, що матері не вбивали своїх дітей заради їжі, а лише їли м'ясо свої вже померлих з голоду дітей так, наче намагається виправдати їхні дії. При цьому у розповідях постійно підкреслюється, що жінками-канібалами чинили так не зі свого лихого умислу (тобто, це не була ознака їх засадничої аморальності, лихого вдачі чи злих намірів), а ними керувало непереборне почуття голоду.

У своєму дослідженні про канібалізм у часи голодомору В.Марочко цитує доповідну чекіста Розанова: “В уражених людоїдством селах з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей”¹¹⁸. Деякі розповіді про канібалізм та трупоїдство вражають своєю раціональністю та холоднокрівністю опису людського тіла як об'єкта споживання.

¹¹⁶Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 237, 324, 346, 363, 395.

¹¹⁷Борисенко В.К. Свіча пам'яті...– С. 124, 250, 104, 132.

¹¹⁸Марочко В.І. Канібалізм у роки голодомору...– С. 572.

“Коли людина помирала дорогою, а інша особа, вже впевнившись, що та людина дійсно померла, відрізала їй руку або ногу, і несла додому як трофей”¹¹⁹.

Нормалізація канібалізму в умовах голодомору простежується у наративах свідків. Наприклад, Ірина Кузьменко (1918 р. н.) з Луганщини докладно розповіла про те, як по сусідству чоловік вирізав і з’їв по черзі усіх членів своєї родини, та про те, як його викрили і арештували, і при цьому протягом своєї розповіді жодного разу не висловила оцінкового судження чи пережитих емоцій з приводу цього факту¹²⁰. Фактично, серед сотень згадок про випадки людодства трапляються лише одиниці таких, де прямо висловлюється осуд та завялено про неприйнятність такого способу виживання.

“І дожилася тьотка: їсти нічого, а в неї хлопчик був, вона того хлопчика вбила і їла, – це дядько казав. А мати каже: “Хай Бог милує, хай лучче подохнуть, ну не їсти свою дитину!”¹²¹.

Серед тих, хто вижив та нині ділиться своїми спогадами про голодомор, більшість – це ті, хто були на той час дітьми та підлітками. Цілковита відсутність будь-яких зізнань про споживання людського м’яса серед опублікованих спогадів є не випадковою. Психологічна травма, якої зазнали ті діти, що їх батьки та голод змушували стати канібалами, вочевидь занадто сильна для її проговорювання у форматі усної історичної інтерв’ю.

* * *

Спогади українських жінок про Голодомор віддзеркалюють гендерні особливості жіночого досвіду переживання цієї трагедії. Втративши під час насильницької колективізації, репресій та злочинних експропріацій майна своїх чоловіків та засоби до існування (часто включно з житлом), жінки опинилися перед необхідністю самостійного пошуку способів порятунку від голодної смерті для себе, своїх дітей і перестарілих. Серед першорядних стратегій виживання були різні форми активного і пасивного спротиву експропріаціям. Власне, приховане від “активістів” суто жіноче майно

¹¹⁹Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьчині...– С. 13.

¹²⁰Врятована пам’ять. Голодомор 1932-33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців...– С. 195; подібно С. 224, 229, 273.

¹²¹Там само.– С. 326.

часто ставало чи не єдиним рятівним ресурсом для цілої сім’ї, дозволяючи підтримати мінімальний рівень харчування. Масові вияви взаємодопомоги серед жінок (навіть поза межами інститутів родини та сусідства) дозволити зберегти життя багатьом приреченим на голодну смерть. Амбівалентного значення набувало саме жіноче тіло, що могло виявитися додатковим ресурсом для порятунку, або ж стати чинником додаткових ризиків в умовах правового свавілля. Тілесний досвід жінок виявляється однією з найбільш замовчуваних – тож, вірогідно, найбільш травматичних – тем жіночих спогадів про Голодомор. Водночас, перед лицем неминучої смерті зазнали кризи найбільш підставові – та гендерно-зabarвлені – культурні вартості та норми. Зокрема, стрімко знецінилося життя дітей, насамперед молодшого віку, а соціокультурний інститут материнства зазнав відчутної ерозії: нерідко поставлена перед дилемою “життя чи смерть” жінка відмовлялася від виконання материнських обов’язків, прирікаючи своїх дітей на голодну смерть. Розмивання та девальвації зазнавали навіть базові цінності, зокрема в умовах масових смертей та відчуття приреченості на неминучу смерть практично втратило вартість саме людське життя. Збайдужіння до страждань – як чужих, так і своїх – було однією з прикмет найстрашнішого явища – втрати людяності, що не оминула й жінок. Крайнім її проявом стало поширення і нормалізація канібалізму та трупоїдства.

Очевидно, що досвід насильницької колективізації та Голодомору у жінок, що перебували по різні боки політичних “барикад”, суттєво відрізнявся, що засвідчує проблематичність застосування унітарної категорії “жіноцтво” в контексті подібних соціально-історичних досліджень. Водночас домінування жіночих наративів (близько ?) у загальному масиві спогадів про Голодомор та усвідомлення специфіки жіночого досвіду переживання цього періоду зобов’язує дослідника враховувати гендерні аспекти колективної пам’яті про цей історичний період як на рівні вивчення стратегій та повсякденних практик виживання, так і на рівні аналізу гендерних особливостей жіночого наративу.